

Bir Dünya Tarihi Olarak Miratü'l-İber'den Yansımalar*

The Reflections of Miratu'l Iber as A World History

Emrah Yıldız**

* Bu çalışma yazarın, "Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Osmanlı Tarih yazımında Dünya Algısının Dönüşümü" başlıklı yayınlanmış doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

** Dr., ODTÜ Geliştirme Vakfı Özel Mersin Anadolu Lisesi, Mersin, Türkiye.
ORCID No: 0000-0002-3781-672X

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Emrah Yıldız
ODTÜ Geliştirme Vakfı Özel Mersin Anadolu Lisesi, Mersin, Türkiye.

E-posta/E-mail:
emrah-yildiz@windowslive.com

Başvuru/Submitted: 23.05.2022
Revizyon Talebi/Revision Requested: 28.06.2022
Son Revizyon/Last Revision Received: 17.08.2022
Kabul/Accepted: 20.10.2022
Yayımlanma/publication: 25.10.2022

Atıf/Citation:
Yıldız, Emrah, "Bir Dünya Tarihi Olarak Miratü'l-İber'den Yansımalar", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 28, (2022), 100-113.

ÖZ

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı dünya tarihi yazımında önemli bir devirdir. Zira Batı tarihçiliğinin de etkisinin görüldüğü bu dönemde gerek okullarda ders kitabı olarak okutulmak üzere gerek genele hitaben dünya tarihi niteliğinde eserlerde bir artış görülmektedir. Osmanlı tarihçiliğinin daha evrensel bir bakış açısıyla hareket ettiği bu dönemde dünya tarihçiliğine katkı sunanlardan biri de Diyarbakırlı Said Paşa'dır. Bu çalışmada Said Paşa'nın Miratü'l İber yani İbretler Aynası isimli on ciltlik eserinde tarihe ve tarihçiliğe bakışına, dünya tarihinin tasvirine yönelik kısa bir analiz yapılırken aynı zamanda bu konularda kendisinden önceki bazı dünya tarihçileri ile olan benzerlikleri ve farklılıkları da ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: *Said Paşa, Miratü'l İber, Dünya Tarihi, Tarih Yazımı.*

ABSTRACT

The nineteenth century is an important period in Ottoman world historiography. As in this period, when the influence of Western historiography was also seen, an increase is seen in the works of world history, both to be taught as textbooks in schools and to the public. One of those who contributed to world historiography when Ottoman historiography acted with a more universal perspective is Said Pasha from Diyarbakir. In this study, a brief analysis of Said Pasha's view of history and historiography and the description of world history in his ten-volume work Miratü'l İber, that is Mirror of Ibrets, was made, while at the same time, his similarities, and differences with some world historians before him were tried to be revealed.

Keywords: *Said Paşa, Miratü'l İber, World History, Historiography.*

Giriş

Diyarbakır'da doğan ve asıl adı Mehmed Said olan Diyarbakırlı Said Paşa; birçok şair ve devlet adamı yetiştirmiş köklü bir aileye mensuptur. Şair, münşi ve hattat Süleyman Nazif Efendi'nin (ö. 1832) oğlu, şair İbrahim Cehdi Efendi'nin (ö. 1789) torunu, Süleyman Nazif ile Faik Ali Ozansoy'un babasıdır.¹ Mehmed Said 1849'da Diyarbakır Tahrirat Kalemî'nde memurluğa başlamış, 1857'de kendisine Hâceganlık rütbesi verilmiştir. 1861'de Vilayet Tahrirat Baş Kitabeti'ne, beş sene sonra mektupçu muavinliğine, 1868'de mektupçuluğa ve 1872'de de mirmiranlık rütbesi ile Elazığ mutasarrıflığına, 1874'te Maraş mutasarrıflığına atanmıştır.² Daha sonra Muş, Siirt ve Mardin mutasarrıflıkları da yapan ve son görev yeri olan Mardin'de vefat eden Said Paşa, resmi görevleri dışında tarih, edebiyat ve matematikle de uğraşmış, birçok eser kaleme almıştır. Divan şiirinin bazı taraflarını eleştirdiği *Mizanü'l-Edeb* (İstanbul 1305), birkaç yazma nüshadan oluşan *Divançe-i Eş'ar* (Diyarbakır 1288), *İlm-i Hesab* (İstanbul 1288), *Tabsıratü'l-İnsan* (İstanbul 1289), *Diyarbakır Tarihi*, *Miratü'l-İber* (1304-1306), *Hülasa-i Mantık* (İstanbul 1310, 1315), *Mir'at-ı Sıhhat* (Diyarbakır 1287), *Nuhbetü'l Emsal* (İstanbul 1289), *Kaside-i Nuniyye Tercümesi*, *Kaside-i Bürde Tahmisi*, Said Paşa'nın eserlerindedir.³

Ortaya çıktığı andan itibaren zamanla gelişen Osmanlı tarihçiliğinin Tanzimat öncesi ana karakterini oluşturan unsurlardan biri İslami tarih yorumu ve dünya kavrayışı olmuştur.⁴ Fakat on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı dünya tarihçiliği açısından yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu yüzyılda Batı dünyasının konumu, Osmanlı Devleti'nin kendisini her alanda olduğu gibi tarihçilik alanında da sorgulamasına neden olmuştur. Osmanlı aydınlarından bazıları geleneksel tarihçiliği eleştirerek bilimsel ve modern tarih anlayışını savunmaya başladılar. Bununla birlikte geleneksel anlayış, dünya tarihlerinde yerini korumaya devam etti. İşte, *Miratü'l-İber* de bu dönemin bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bayrak, *Miratü'l-İber*'in on cilt olduğunu fakat onuncu cildin yazma halinde olduğunu belirtmiştir.⁵ İncelemeye konu olan eserin 1-5. ciltleri Hicri 1304 (1888), 6 ve 7. ciltleri Hicri 1305 (1889), 8 ve 9. ciltleri ise Hicri 1306 (1890) tarihli olup İstanbul'da Karabet ve Kasbar Matbaasında basılmıştır. Fihrist bölümleri de dahil edildiğinde eserin birinci cildi 352, ikinci cildi 357, üçüncü cildi 358, dördüncü cildi 309, beşinci cildi 357, altıncı cildi 367, yedinci cildi 380, sekizinci cildi 351, dokuzuncu cildi ise 362 sayfadan oluşmaktadır.⁶

I. Tarihin Anlamı ve Dönemlendirilmesi

*Miratü'l-İber*⁷ (1886-1889) adlı eseri ile Osmanlı dünya tarihçiliği literatürüne katkı sağlayan isimlerden biri de Diyarbakırlı Said Paşa (1832-1891)'dir. Said Paşa eserine, kainatın yaratıcısına şükür ve dönemin padişahı II. Abdülhamid'e övgü ile başlamış, onun yenilikçi ve eğitime verdiği önemi ön plana çıkarmış, kendi eserini de Sultan'ın maarif alanındaki çabalarının

¹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/said-pasa-diyarbakirli> (Erişim tarihi: 19.08.2022)

² İbnülemin Said Paşa'nın hayatı hakkında oğlu Süleyman Nazif'in de tanıklığına başvurmuştur. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz VII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1959, s. 1581.

³ <https://islamansiklopedisi.org.tr/said-pasa-diyarbakirli> (Erişim tarihi: 19.08.2022)

⁴ Göyünç, Osmanlı tarihçiliğinin ana karakterini oluşturan ikinci unsurun hanedan merkezli tarih anlayışı olduğunu belirtir. Nejat Göyünç, "Tarihçiliğimizin Dünü ve Bugünü", *Felsefe Kurumu Seminerleri*, TTK Yayınları, Ankara, 1977, s.243; Karal da Osmanlı tarihçiliğinin geçirdiği aşamaları belirtirken evrensel, dinsel ve hanedan merkezli tarih anlayışlarına yer verir. Karal, dördüncü bir aşama olarak imparatorluğun son dönemlerinde başlayan ve daha çok Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulduktan sonra benimsenen ırk (ulusal) merkezli bir tarih aşamasından da geçtiğini belirtir. Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan Bugüne Kadar Tarihçiliğimiz", a.g.e., s. 261-265.

⁵ M. Orhan Bayrak, *Osmanlı Tarih Yazarları*, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2002, s. 126

⁶ Çalışmada eserin ilk baskısı kullanılmıştır.

⁷ Diyarbakırlı Said Paşa, *Miratü'l-İber*, C. 1, Karabet ve Kasbar Matbaası, Dersaadet, 1304 (1886-1887),

ürünü olarak görmüştür. Yazara göre, II. Abdülhamid'in eğitime verdiği önem sayesinde Osmanlı ülkesinde medeni olgunluk ilerlemiştir. Said Paşa, *Miratü'l-İber*'in amacını ise vatana hizmet olarak belirlemiştir.⁸

Ahmed Midhat'ın tarihe yüklediği geniş anlamlara karşı⁹ Said Paşa, eserinin isminden de anlaşılacağı üzere, tarihi her şeyden önce ibretlik olaylar silsilesi olarak görmektedir. *Miratü'l-İber*, dünya tarihini dönemlere ayırmakta Avrupalı tarihçileri izler. Aradaki fark, çağların başlangıç ve bitiş zamanlarında İslam tarihçilerini takip etmesidir. İslam tarihçileri Kurûn-ı Ulâ'yı (İlk Çağ), Hilkat'ten İslamiyet'in ortaya çıkışına kadar getirirler. Kurûn-ı Vustâ (Orta Çağ) ise İslamiyet'in doğuşundan Osmanlı Devleti'nin kurulmasına kadarki zamanı kapsar. Bir sonraki çağ Kurûn-ı Uhrâ dır ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat-ı Hayriyye'ye kadar gelir.¹⁰

Said Paşa, diğer dünya tarihçilerinden farklı olarak "zaman" kavramına ayrı bir önem vermiştir. Yazara göre, Tufan'ın veya bir devletin zuhuru gibi büyük olaylardan birini başlangıç zamanı olarak belirlemek ve bu andan itibaren bir tarihlendirme yapmak çok eski bir adettir. Üstelik bu kaide, olay ve zamanla ilgili bilgilerin korunmasında umran ve medeniyetin ruhudur. Öyleyse zaman, Said Paşa'ya göre, tarihlerin vaziyetlerini ve hislerini bildiren ilimdir.¹¹

Miratü'l-İber, alemin ne zaman yaratıldığı konusunda herhangi bir tarih ve süre gösterilemeyeceği düşüncesindedir. Said Paşa'ya göre buradaki asıl konu, Hz. Adem'den bu yana ne kadar zaman geçtiğidir.¹² Tarihçiler bu konuda anlaşmazlık içindedir. Çin, Hint, İbrani, Yunan ve Roma vb. toplulukların alemin ne zaman yaratıldığına ilişkin ve kendilerine tarih başlangıcı olarak çeşitli olayları seçen açıklamalara *Miratü'l-İber* 'de rastlarız.¹³ Eserde tarihlendirme genellikle Hicri takvime göre yapılmakla birlikte miladi zamana da yer verilmektedir. Said Paşa, İlk Çağ olayları için "Hicret'ten Önce", Orta Çağ ile sonrası için de "Hicret'ten Sonra" tabirini kullanmıştır.

II. Avrupamerkezci Irkçı Yaklaşımın Kabulü

İnsanlık tarihindeki ırksal tasnife *Miratü'l-İber*'de rastlanılmaktadır. "Cins-i Beşerin İnkısamı" başlığı altında İnsan ırkının çeşitliliğini dile getiren Said Paşa, bu konuda birçok sınıflandırmaların olduğunu bildirmekle birlikte en çok rağbet gören Georges Cuvier'nin (1769-1832) ırk şemasına yer verir. Söz konusu şemaya göre insan ırkı Kafkas (beyaz,), Moğol (sarı) ve Siyah (Asyubi) kısımlara ayrılır. Kafkas cinsi Avrupa, Küçük Asya, Batı beldeleri, Fırat ve Dicle arasındaki yerleri, Fars, Ganj Nehri'ne kadar Hind coğrafyasını, Afrika'nın kuzey beldelerini ve diğer bazı memleketlerin kavimlerini içine alır. Moğol cinsi ise Büyük Tataristan ve Tibet memleketlerindeki kavimleri tanımlar. Asyubiler de Afrika'nın büyük bir kısmında ve Pasifik adalarının bazı bölgelerinde, Yeni Britanya'da ve Madagaskar'da, Yeni Kenya, Yeni İrlanda'da, Papua'da, Yeni Hollanda'da ve diğer memleketlerde bulunur. Hollanda, İrlanda ve Britanya sözcüklerinden kasıt bu ülkelerin sömürgeleridir. Said Paşa'ya göre "ehl-i idrak ve temeddün ve ulum"a meyilli olanlar "beyaz ırk"a mensup olanlardır. Yazar Türkleri de beyaz

⁸ Said Paşa, a.g.e., c. 1, s. 2-3.

⁹ "Tarih terakkiyat-ı insaniyyenin ve medeniyyenin terceme-i halidir. Zira tarih, Hz. Adem'den bu yana insanoğlunun geçirdiği 'inkılabat'ı kendi bilgisi yettiği derecede açıklamaya çalışır." Ahmed Midhat, *Tarih-i Umumi*, C. 1, Kirkanbar Matbaası, İstanbul, 1295, s. 2-3.

¹⁰ Said Paşa, a.g.e., s. 14-15.

¹¹ Yazar bundan sonra zamanı oluşturan gün, ay, yıl birimlerinin kıyasını yapar. Said Paşa, a.g.e., s. 66.

¹² Said Paşa, a.g.e., s. 69.

¹³ Said Paşa, a.g.e., s. 69-71.

ırk içinde değerlendirir. Moğollar, idrak sahibi olsalar da, akılları donuk ve cansız; Siyah ırka mensup olanlar ise, akılları yetersiz ve zorla çalışan insanlar olarak tarif edilir.¹⁴

III. Tarihe Yardımcı Bilimler

Tarih fenninin gelişiminde Said Paşa da, Ahmed Midhat ve Mizancı Murat'ta görüldüğü üzere üç ilmi ön plana çıkarmaktadır: Coğrafya, Arkeoloji ve Jeoloji. Öncelikle coğrafi bilginin tarihsel süreç içerisindeki ilerlemesini anlatan yazar, coğrafya ilmini riyazi, tabii ve siyasi olmak üzere üçe ayırır. Coğrafi bilgiyi geliştirme yolunda çaba sarfeden ilk topluluk olarak Fenikelileri gösterir. Fenikeliler deniz seyahatleriyle birçok yeri keşfetmişler ve buralar hakkında bilgiler edinmişlerdir. Daha sonra Kartacalılar da ticaret için yaptıkları seyahatlerle coğrafi bilginin artmasına hizmet etmişlerdir.¹⁵

Said Paşa, coğrafya ilmi ile uğraşan ilk kişi olarak da Yunanlı Eratosthenes (MÖ 276-194)'i göstererek, onun eylem ve boylam sistemini icat edişini açıklar. Daha sonra Hipparkos (MÖ 190-120), Strabon (MÖ 64-MS 24) ve Romalı Pomponius ve Batlamyus'tan,¹⁶ Avrupalıların dünyayı keşfetmesiyle birlikte coğrafi bilginin de genişlemesini sağladıklarına değinir. Araplar da İslamiyet döneminde coğrafyaya önem vererek, bu alanda büyük kişiler ve eserler ortaya çıkarmıştır. Makdisi (945-1000)'nin *Ahsan at-Taqasim*, Yakut el-Hamavi (1178-1229)'nin *Mucemü'l-Büldan'ı*, Kazvini (1208-1283)'nin *Asarü'l-Büldan'ı*, Ebu'l-Fida (1273-1331)'nin *Takvimü'l Büldan'ı*; İstanbul kazasından, azledilmiş Sipahizade Mehmed Efendi (ö. 1589)'nin *Ev-dahü'l-Mesalik'i*, Katip Çelebi (1609-1657)'nin *Cihannüma'sı* İslam coğrafyacıları ve eserlerine örnek gösterilir. Fakat Said Paşa, Avrupalıların coğrafi bilgi konusunda İslam ulemasından önde olduklarını da itiraf eder.¹⁷

Miratü'l-İber' de tarihe yardımcı olarak gösterilen diğer bir bilim de jeolojidir. Jeoloji, yer-kürenin meydana gelişinden ve içindeki maddelerden bahseden ilim olarak tarif edilir.¹⁸ Said Paşa, ilk olarak Avrupa'da özellikle 17. yüzyılın sonlarından itibaren yerkürenin yapısı hakkında hızlanan çalışmalara ve bu alanda öncülük eden isimlerden söz eder. Daha sonra, araştırmalar kapsamında yerkürenin oluşumuna dair bilimsel veriler söz konusudur. Yazar bu verileri, jeologların yerküre üzerinde meydana gelen olayları devirlere ayırarak incelemesi üzerinden anlatır. Birinci devirde zemin akıcı ve parlayıcı bir ateş parçasından çıkıp yavaş sıcaklığının azalmaya ve küre şeklini almaya başladığı dönemdir. Sıcaklık henüz yerküre üzerinde bitki ve hayvanların ortaya çıkmasına uygun bir dereceye düşmemiştir. İkinci devirde ise yerküredeki hareketlilik artar. Yaratılan canlıların çoğu, otlar ile haşere gibi ömürleri az olan bitki ve hayvan türlerinden ibarettir. Sonradan yerkürenin koşullarına daha uygun ve dayanıklı bitkiler ve hayvanlar ortaya çıkar. Said Paşa, söz konusu canlıların ortaya çıkışını bilimsel verilerle anlatırken diğer yandan onların yaratılışlarında tanrısal iradeyi de ortaya koyar. Üçüncü devirde ise, kürenin soğukluğu diğer canlıların ortaya çıkmasına da zemin hazırlar. Birtakım balıklar ve emsali görülmemiş hayvanların yaratılması buyrulur. Dördüncü devirde de insanoğlu ortaya çıkar.¹⁹

¹⁴ Said Paşa, a.g.e., s. 48-52.

¹⁵ Said Paşa, a.g.e., s. 15-17.

¹⁶ Said Paşa, a.g.e., s. 18-20.

¹⁷ Said Paşa, a.g.e., s. 21-22.

¹⁸ Said Paşa, a.g.e., s. 22.

¹⁹ Said Paşa, a.g.e., s. 27-32.

Ahmed Midhat'ın *Tarih-i Umumi'* de ve Süleyman Paşa'nın *Tarih-i Alem'* de yaptığına benzer olarak Said Paşa'da dünyanın ve insanoğlunun ortaya çıkışı konusunda Avrupa'daki doğa bilimleri araştırmalarının sonuçlarına sessiz kalmamayı tercih etmiştir. Yine Ahmed Midhat ve Süleyman Paşa gibi Said Paşa da Tevrat'ın rivayetleriyle bilimsel verilerin sentezini yapar görünmektedir. Örneğin Said Paşa, Tufan'ın meydana gelişinin akli delillerle de sabit olduğunu söyler. Denizlerde olması gereken fakat dağların zirvelerinde ortaya çıkan çeşitli nesnelere Tufan'ın kanıtı olarak gösterir. Fakat yazar, jeologların, bu nesnelere dağların yükselmesi sonucu zirvede kaldığına dair ulaştıkları bilgileri ise atlamış görünmektedir. Yani Said Paşa, yerüzü şekillerinin oluşumunda bilimsel verilerin yerine rivayetlere başvurmuştur.²⁰

İnsanoğlunun ortaya çıkış zamanı da *Miratü'l-İber'* de tartışma konusu olmuştur. Eserde Avrupalı jeologların konuyla ilgili görüşlerine de yer verilmektedir. Avrupalı araştırmacılar bazıların insanın ortaya çıkış zamanını on bin sene öncesine bazıların da milyonlarca yıl öncesine dayandırmalarına karşı Said Paşa, bu iddiayı kanıtlayacak güvenilir ve fenni delillerin olmadığını belirtir. Doğa bilimlerinin kanıt olarak gösterdikleri yer altında ve çeşitli mağaralarda bulunan heykeller, hayvan kemikleri, taştan ok uçları, sedef yığıntıları hatta madenlerden yaptıkları eşyalar Said Paşa'ya göre insanoğlunun yaşını hesaplamada bir delil olamaz. Said Paşa'ya göre, araştırmacıların kanıt olarak gösterdikleri bazı nesnelere çok eski zamanlara dayanmadığı da, daha sonraki araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır.²¹ Yazar insanın yaşayışını ortaya koyan söz konusu kanıtları ve bunlar üzerinde yapılan araştırmaları da ayrıntılı olarak ele almıştır.

Coğrafya ve jeoloji dışında Said Paşa'nın tarihe yardımcı olarak gödüğü önemli ilimlerden biri de arkeolojyidi. Arkeolojyiyi, eski eserleri ve özellikle de insanların ürettikleri eserleri inceleyen bir ilim olarak tanımlayan Said Paşa yine Avrupalıların yaptıkları sınıflandırmalar üzerinden hareket etmektedir. Yazar tarih öncesi devirleri Asr-ı Haceri (Taş Devri), Asr-ı Bronzi (Bronz Devri) ve Asr-ı Hadidi (Demir Devri) olarak üçe ayırır.²² Said Paşa'nın söz konusu devirleri anlatırken vurguladığı nokta, insanoğlunun her aşamada kendisini biraz daha geliştirmekte, daha iyi aletler yapabilme kabiliyeti edinmekte olduğudur. Yani insanoğlu belli bir çizgide sürekli ilerlermektedir. Nitekim Said Paşa, insanoğlunun bu gelişim sürecini vahşiyetten medeniyete doğru yürüyüş olarak tanımlar.²³ İnsanların ürettikleri aletler bu ilerlemeyi açık bir şekilde kanıtlamaktadır. Dolayısıyla arkeoloji bu anlamda tarih için önemli bir yardımcıdır. Eski kavimlerin, milletlerin medeniyet durumları ve usulleri yakın zamanlara kadar bilinmezken arkeolojinin yardımıyla bu bilinmezlik de ortadan yavaş kalkmakta, eski dünyanın ne olduğu anlaşılmaktadır.²⁴ Said Paşa'nın arkeolojiye verdiği önem eserinde net olarak

²⁰ *Tûfân-ı amm zuhûr ederek yeryüzünü kaplayan suların pek yüksek dağların tepelerine çıkıp şiddetli dalgalar teşkil etmiş, cabal-i mürteddaki büyük kayaları söküüp bir tarafa atmış ve çukur yollara ve düz ovalara dökülerek şiddet-i tuğyân ile eski yollarını harâb eylemiştir. Tûfânın zevâliyle suların cereyânı eski hallerine döndükde küre-i arzın hâl-i aslîsine avdetiyle dağlar ve tepeler meydana çıktı. Sular eski mecrâlarına çekildi. Fakat dağlara aralarında kalmış olan tuzlu suların büyük göller hâsıl olarak sonra yağmurlar yağdıkça etrâfındaki dağlardan nüzûl eden sel sularının tekessürüyle küçük göllerden bazıların suları tatlılandı. Bazıları da seller ile müctemi olan topraktan ve kum ve ufak taş parçalarından dolup içinde kalan biraz sular güneşe karşı kurudu. Büyük denizlerin suları da seller ve çaylar vasıtalarıyla gittikçe artık akarsulara ittisâl eyledi. İşte bundan ötürü yeryüzünün esker mahallerini su kapladığı gibi iş bu suların istifabide hala artmaktadır. Said Paşa, a.g.e., s. 32-34.*

²¹ Said Paşa, a.g.e., s. 35-40.

²² Said Paşa, A.g.e., s. 41.

²³ Said Paşa, a.g.e., s. 44.

²⁴ Said Paşa, a.g.e., s. 41-48.

görülmektedir. Yazar, çeşitli uygarlıkları anlatırken onların önemli şehirleri, sokakları, kaleleri, surları, şehir içindeki önemli eserleri, yapıları, bunlar üzerindeki yazıları, vb. üzerinde ayrıntılı açıklamalarda bulunur. Bazen bir saray ve heykeli en ince ayrıntısına kadar anlatır.²⁵

IV. Medeni Tarihin Gelişimine Organizmacı Yaklaşım

Tarihçiliğin 19. yüzyılda yaşadığı dönüşümlerin etkisiyle, Osmanlı Devleti'nde de Tanzimat'tan sonra hem eğitimde hem de tarihçilikte "uhrevi" den "dünyevi"ye geçişin yansımaları görülmektedir. Bu süreçte dünya tarihlerinde Mukaddes Tarihin yanında Medeni Tarih'e dair açıklamalar da kendini göstermektedir. Ahmed Midhat, *Tarih-i Umumi* (1879/80)'nin "Tarihin Envai" adlı bölümünde Mukaddes Tarih, Doğa Tarihi ve Tarih-i Medeni kısımlarına yer vermektedir. Dünyanın ve insanoğlunun yaratılması, insanların yeryüzüne yayılmaları ve medeni topluluklar oluşturmaları süreci *Tarih-i Umumi* (1879/80)'de Tevrat kaynak gösterilerek Mukaddes Tarih'in konusu olarak işlenmekteydi. Ahmed Midhat'a göre, söz konusu rivayetlere inanmak "dini bir vazifeydi."²⁶ *Kainat* (1870-81)'ta da "Kutsal Tarih"e inanmayı dini mecburiyet olarak görse de Ahmed Midhat, Kutsal'a Dünyevi'den gelen itirazları da dile getirmeye başlıyordu. Süleyman Paşa'nın *Tarih-i Alem* (1876)'inde de benzer temalar söz konusuydu. Fakat *Miratü'l-İber*'in birinci cildinin birinci kısmı mukaddes tarihe ayrılmıştır.²⁷

Eserini 19. yüzyılın sonlarında yazan Said Paşa'ya göre Medeni Tarih, medeni milletlerin ve memleketlerin yaşadıkları her türlü olayları bildiren bir ilimdir. Yazar Medeni Tarih'i, umumi ve hususi olmak üzere ikiye ayırır. Birincisi, memleketleri ve insanoğlunu bir bütün içinde değerlendirerek, onların yaşadıkları önemli olayları anlatır. İkincisi ise bir devletin, memleketin, kavmin veya fertlerin başlarından geçenleri beyan eder. Ahmed Midhat ve Süleyman Paşa'nın umumi tarihin ölçeklerine dair yaptıkları açıklamalara Said Paşa'da rastlanmaz. Yazar, kendi tanımlamasına ilaveten, bazı filozofların bu ilme nasıl baktıklarını da tasvir eder. "Zamanların şahidi", "hakikatin nuru", "padişahların ve reayanın üstadı", "hayatın medresesi" filozoflarca tarihe yüklenen anlamlardır.²⁸

Tarihi tanımlarına ilişkin açıklamalardan sonra Said Paşa, onun İlk Çağlardan son zamanlara kadar bir ilim haline gelişinin öyküsünü de vermektedir: Fikirlerin geniş ve olayların çoğaldığı zamanlara kadar tarih, itibarlı ilimlerden değildi. Ne zaman ki, medeni milletlerin fikirlerine bir genişlik geldi, tarih de önem kazanmaya başladı. Said Paşa bunun sebebinin yine tarihin ibret verici yönüyle açıklar. Kainatın aynasında yüz gösteren olaylar artık unutulmadığı gibi, önceki asırlarda meydana gelen olaylar da, gelecektekilere ayna tutuyordu.²⁹

Miratü'l-İber, tarih fenninin gelişim sürecini organizmacı bir modelle açıklamaktadır. Yazara göre, araştırmacılar tarihi devirlerden itibaren fenni tarihin gelişimini, bir insan ömrünün geçirdiği aşamalara benzeterek üç kısma ayırırlar: *Tufuliyet*, *Sabavet*, *Recûliyyet*. Başka bir ifadeyle bebeklik, çocukluk ve erişkinlik devirleri fenni tarihin izlediği aşamalardır. Sürece göre,

²⁵ Örneğin "Babil Memleketi Coğrafyasıyla Arkeolojisi başlıklı bölümde" Babil ülkesinin arkeolojisinin anlatımında Bilos heykeli, asma bahçeler, hükümdarlara özgü saraylar, şehrin surları, sokakları ve "acayip" olarak adlandırılan eserleri ayrıntılı bir şekilde anlatır. Said Paşa, a.g.e., s. 187-203.

²⁶ Ahmed Midhat, *Tarih-i Umumi*, C. 1, Kırkanbar Matbaası, İstanbul, 1295 s. 15-16.

²⁷ Said Paşa, a.g.e. s. 74-165.

²⁸ Said Paşa, a.g.e., s. 4.

²⁹ *Devletler, milletler, cemiyetler vukuât-ı ibret-i âyâta tesadüfle ahvâl-i zamâna tebeddül ve inkılâb ve şuûnât-ı künyeden ihtibâra şâyân hadiseler zulmetâne-i chehâletten keşf-i hicâb ederek âf-tâb-ı medeniyyet dâire-i efkâr-ı beşeriyyeye pertev-endâz ma'lûmât oldukça fenn-i târih kesb-i ehemmiyyet eyledi. O ehemmiyyetin eyyâme-i itbâ' ile büyümesi fenn-i mezkûru bulunduğumuz asırdaki derece-i ulyâya kadar ileri götürmüştür. Bundan sonra da gittikçe kesb-i vüs'at ve mükemmelîyyet edeceğine meydândaki keşfiyyât gösteriyor.* Said Paşa, a.g.e., s. 5.

fenni tarih ilk önce kainatın rahminde cenin halindedir. Fenikeliler alfabeyi ve yazıyı kullanmaya başlayınca fenni tarihi de cenin halinden çıkarıp tufuliyet haline sokmuştur. İnsanoğlu medeniyet yolunda yarışa başladığı zamanlarda şehir tüccarları fenn-i tarihi tufuliyet aşamasına gelişinden önce, onun büyüdüktan sonra muhtaç olacağı servetin kaynağını hazırlamaya başlamıştı. Said Paşa, Yunanlı Homeros'un haberlerini tufuliyet dönemine dahil eder.³⁰

Said Paşa'ya göre, fenn-i tarihin tufuliyeti Homeros'tan Hilanikos'a gelinceye kadar üç buçuk asır sürmüştür. Yani hicretten önce on beşinci ve on ikinci asır arasındadır. Fenni tarihin sabavet yani çocukluk aşaması ise Herodot ile başlatılır. Said Paşa'ya göre, Herodot'tan başlayarak ibret kütüphanesine eser bırakan tarihçilerin kitaplarına tarih denilemez. Bunların kitaplarında fikri sağlamlık ve düzenli bir esere ait olacak konular görülemez. Çünkü söz konusu yazarlar eserlerini zamanlarının ahlakına uydurmuşlar, büyük adamları övgü yollu takip etmişlerdir. Romalı tarihçiler ise, Yunanlılardan da öteye giderek, milletlerinin kutsal olduklarını düşündükleri için kitaplarına her türlü hurafeyi ve hayal ürünü hikayeleri koymuşlardır. Said Paşa, Yunanlı Thukydides'in de bu tarihçilere örnek gösterildiğini, ama Thukydides'in aynı zamanda gerçek olayları yazma konusunda da ilerleme kaydettiğini belirtmiştir. Sonraki devirlerde tarihçiler çoğalmaya ve fenni tarih de ilerlemeye başlamıştır. Yazar, fenni tarihin ilerlemesine hizmet eden ve tarih fennini bir düzene koymaya çalışan ilk tarihçi olarak Titus Livius (MÖ 59-MS 17)'u işaret eder.³¹

Said Paşa'ya göre, miladın birinci asrında ortaya çıkan Romalı tarihçi Tacitus (MS 56-57)'tan sonra Roma Devleti'nde çeşitli aksaklıklar baş gösterince 241'den 391 yılına kadar diğer ilimler gibi tarih de çöküşe yüz tutmuştu. Yazar, dönemin tarihçilerinin en büyük kusurunun, eserlerini imparatorlara övgülerle doldurmaları olduğunu söyler. Tarihin tekrar düzenli bir hale bürünmesine neden olan gelişme ise olayların artık senelerine göre kaydedilmesidir. Fakat yine de tarih fenninin gelişimi bazı nedenlerden dolayı engelleniyordu. Öncelikle Doğu İmparatorluğu'nun (Bizans) merkezi İstanbul'da sonraki nesle ibret olacak önemli olaylar çok azdı. Bununla birlikte güçlü tarihçiler de çok azdı. Said Paşa'ya göre, güzel zevklere fesadın girmesi ve özgür düşünceye baskının artması da tarihin gelişmesinin önündeki engellerdi.³²

Miladın yedinci asrından on birinci asrına kadar Batı'da devam eden karışıklıklar tarihin ve diğer ilimlerin neredeyse yok olmasına sebep olmuşken, Said Paşa'ya göre bu asırdan sonra gerek pamuktan kağıt üretimine başlanmasının sağladığı kolaylıklar gerek siyasi istikrarın sağlanmaya başlanması maarifte yeniden bir canlanma yaratır. Fakat yazar, diğer ilimlerde olduğu gibi tarih ilminin de ilerlemesine sebep olan asıl gelişme olarak Avrupa'da matbaacılığın ortaya çıkmasını gösterir. Bu dönemden sonra başlayan ilerlemeler 18. yüzyılda tarih fenninin çocukluk döneminden erişkinliğe geçişine yol açar. Asur, Babil ve Mısır gibi medeniyetlerin harabelerinden çıkarılan eski eserler, bunların üzerindeki yazı ve işaretlerin çözülmesi gibi etkenler, o güne kadar tarihçilerin gözünde karanlık olan dönemlerin aydınlanmasını ve yeni tarih kitaplarının ortaya çıkmasını sağlamıştır.³³

Batı'daki seyrinin yanında, tarih ve tarihçiliğin Arap alemindeki gelişimine de *Miratü'l-İber'* de yer verilmektedir. İslamiyet'i kabul edene kadar Araplar, diğer maarif dallarında olduğu gibi tarih ilminden de habersizdirler. Araplar arasında soy bilgisiyle uğraşanlar vardı. Yine şiir ve mersiyeler, hikayeler ve rivayetler, geçmişteki olayların hatırlanmasında Araplara

³⁰ Said Paşa, *a.g.e.*, s. 5-7.

³¹ Said Paşa, *a.g.e.*, s. 8.

³² Said Paşa, *a.g.e.*, s. 9.

³³ Said Paşa, *a.g.e.*, s. 11.

öncülük ediyordu. Fakat tarih kitapları yoktu. Araplarda tarih ilminin ortaya çıkması ve gelişmesi İslamiyet'in fetihler sayesinde ilerlemesiyle mümkün oldu.³⁴ Said Paşa bu dönemlere ilişkin tarih kitabı yazan birçok Arap tarihçinin ismini de anar. Yazara göre tarihçilik alanında Araplarda görülen bu zenginlik, ilim ve maarifin Avrupalılardan önce İslam dünyasında başladığının en güzel kanıtıdır.³⁵

V. "Mukaddes Tarih" Algısının Devamı: İlk Çağ Tasviri

Said Paşa *Miratü'l-İber*'de, dünya tarihinin tasvirini Avrupalı bir dönemlendirme dahilinde yaparken, dönemlerin başlangıç ve bitiş zamanları konusunda ise İslam ve Osmanlı merkezli hareket etmiştir. Dolayısıyla Kurûn-ı Ulâ tarihi Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla kapanmaz. Hilkat-i Alem'den İslamiyet'in ortaya çıkışına kadar gelir.³⁶

Önceki Osmanlı dünya tarihlerinin, ilk zamanlara dair Tevrat'ın rivayetlerine dayanarak oluşturdukları Mukaddes Tarih anlatısı *Miratü'l-İber*'de de devam etmektedir. Said Paşa doğa bilimlerinin açıklamalarını dile getirirse de, sonuçta Ahmed Midhat, Süleyman Paşa ve Mizancı gibi alemin ve insanoğlunun varoluşunu tanrısal buyrukla ve Mukaddes Tarih başlığı altında ayrıntılı olarak anlatır. Burada daha önceki İslami ve Osmanlı dünya tarihlerinde rastlanılan alışlageldik konu silsilesi vardır. Hilkat-i Alem, Adem'in yaratılışı ve yeryüzüne gönderilmesi, Kabil ve Habil, Adem'in vefatı ve Havva, Şit, İdris, Nuh, Tufan, Hud, Salih, İbrahim, Lut, İsmail, İshak, Yakub ve Yusuf, Hızır, Eyüb ve Zülkefl, Şuayib, Musa ve Harun, Yuşa ve İsrailoğulları tarihi, Davud, Süleyman, İlyas, Yunus, Zekeriya, Yahya ve İsa mukaddes tarihin konuları arasındadır. Yaklaşık yüz sayfalık bir bölümde Said Paşa tanrısal iradenin yoğun olduğu bir tarihsel anlatım sunar. Alemin yaratılışından Hicret'e kadarki dönemi İlk Çağ olarak kabul eden Said Paşa, Osmanlı tarihçiliğindeki klasik dünya algısını eserinde devam ettirmiştir.

Mukaddes Tarih'i takiben "Birinci Kitap" ana başlığında Asya, Afrika ve son olarak Avrupa kıtalarının tarihleri yer alır. Aslında Said Paşa, daha önceki yazarların değinmediği coğrafyalara ve devletlere değinir, fakat konulara oldukça yüzeysel de olsa değinmeye çalışmıştır. Ahmed Midhat'ın Osmanlı dünya tarihçiliğine yönelttiği eleştirilerin hedefine bir bakıma *Miratü'l-İber*'i de koyabiliriz. Çünkü Said Paşa dünya tarihindeki olayları, genellikle büyük adamların, hükümdarların bir eylemi olarak görür. Tarih hükümdarların veya sülalelerin yerini başka hükümdarlar ve sülalelerin alması şeklinde devam eder.³⁷

Said Paşa, Asya kıtası kapsamında Mezopotamya, Fars beldeleri, Hint, Çin, Suriye, Tataristan, Ermenistan, Küçük Asya ve Arap memleketlerinin tarihlerini anlatır. Daha önce de belirttiğimiz üzere, ilk yapılan şey kıtanın geniş bir coğrafi tasviridir. Asya'yı yazarın gözünde diğer kıtalardan ayrıcalıklı bir konuma yerleştiren maddi ve manevi bazı özellikler vardır. Öncelikle Asya, yerkürenin sahip olduğu beş kıtanın en büyüğü ve en kalabalık olanıdır. Ayrıca Tufan'dan sonra Nuh evladının soyunun devam ettiği ve yayıldığı, peygamberlerin doğduğu yerdir. Asya medeniyetin beşiğidir. Asur, Babil, Fars gibi nice eski ve büyük devletler burada kurulmuş, medeniyet bu kıtadan diğerlerine yayılmıştır.³⁸

³⁴ Said Paşa, a.g.e., s. 12.

³⁵ Said Paşa, a.g.e., s. 13-14.

³⁶ Said Paşa, a.g.e., s. 15.

³⁷ Örnek olarak yine yazarın Babil ve Asur tarihini anlattığı bölümler gösterilebilir. Said Paşa, a.g.e., S. 203-219, 243-276.

³⁸ Said Paşa, a.g.e., s. 167.

Asya'nın ilk değinilen bölgesi Mezopotamya'dır. Said Paşa, bölgede kurulan Babil ve Asur'un tarih öncesi geçmişleri hakkında bilgiler veren Yunanlı tarihçilere atıfta bulunur. Bunlar dışında Babil ve Asur'un tarihi devirlere kadarki süreçleriyle ilgili bir kayıt olmadığını söyler. Kaynak olarak kullanılacak olanlar kutsal kitaplar ve sonrasında ortaya çıkan eski eserlerden ibarettir. Geri kalan eserler ise Babil tarihine yönelik tamamen hurafelerle dolu bilgiler içerdiği için kaynak niteliği taşımazlar.³⁹

Said Paşa, 19. yüzyılda Avrupalı arkeologlar tarafından yapılan çalışmalar sonucunda Babil ve Asur'un eski tarihlerine ilişkin yeni bilgiler edinildiğini de belirtilir. Bu arkeologlardan biri İngiltere'nin eski Dersaadet sefiri Austen Henry Layard'dır. Elçi ve arkeolog olmanın yanı sıra Layard, bankacı ve İngiltere'nin emperyalist planlarını gerçekleştirmek amacıyla resmi ve gayriresmi görevlerle casusluk yapmış bir İngilizdir. 1845-1851 yılları arasında Ninova'da (Asur) arkeolojik kazılar yapmış ve bu araştırmalarını anlatan ilk kitabı *Nineveh and Remains* adıyla 1849'da yayınlamıştır. İkinci kitabı olan *Nineveh and Babylonia*'yı da 1853'te çıkarmıştır.⁴⁰ Said Paşa'nın Layard'dan sonra belirttiği diğer bir isim de Fransa'nın Mısır konsolosluğunda bulunmuş Mösyö Paul-Emile Botta'dır (1807-1870). 1833'te Fransız konsolosluğunda atanan Botta, Fransa hükümeti tarafından 1840'ta modern Irak'ın kuzeyindeki Musul'a atandı. Botta, Asur kralı II. Sargon'un sarayını ortaya çıkaran ilk arkeologtur. 1846-1850 arasında Eugene Napoleon Flandin ile birlikte *Monuments de Ninive* isimli eseri yayınlamıştır.⁴¹ Said Paşa, daha sonra bazı Avrupalı seyyahların çalışmalarının da Asur ve Babil devletleri hakkında tarihi bilgileri bir dereceye kadar artırdığını ifade eder.⁴² Said Paşa'nın, Babil ve Asur arkeolojisi hakkında verdiği ayrıntılı bilgilere bakarak, söz konusu Avrupalı arkeologların eserlerinden yararlandığı düşünülebilirse de, yazarın bu kaynakları kullandığına dair kesin bir ifade yoktur.

Mizancı Murad'ın Babil'i tanımlarken yaptığı dikkate değer analize *Miratü'l-İber*'de rastlanılmaz. Mizancı Babil bölgesini dönemin küresel bir ticaret merkezi ve deposu, milletlerin buluşma noktası olarak tanımlamış, bölgedeki hareketliliğe dikkat çekmişti.⁴³ Said Paşa ise, Babil'in dini, ilmi, toplumsal ve ekonomik uğraşlarını tanımlamaktan öteye gitmez. Aslında Said Paşa'nın Asur ve Babil hakkında verilen bilgiler Ahmed Midhat ve Mizancı'ya göre daha fazladır, fakat analiz bakımından çok zayıftır. Söz konusu tespitler Fars, Hind ve Çin medeniyetleri tarihleri için de geçerlidir. Örneğin *Miratü'l-İber*'de, Hicret'ten önce 870 tarihine kadar Çin tarihinin tek önemli dönemi olarak Fuhi zamanı gösterilir; onun eserlerinden başka dikkate değer birşey yoktur.⁴⁴ Mizancı Murad Çin tarihi hakkında çok daha kısa ve özet bir tarih yazmıştır, fakat Said Paşa'da eksik olan coğrafya-gelenek-ilerleme arasındaki bağlantıları da kurmuş, Avrupa'nın ilerlemesini sağlayan temelleri aslında çok önce geliştirmesine rağmen onlardan geri kalmasını bu ilişkide aramıştır. Öte yandan Mizancı Çin'in gelecekteki durumuna dair yaptığı öngörü ve tavsiyelerle de Said Paşa'dan farklılaşmaktadır. Yine Said Paşa,

³⁹ Said Paşa, *a.g.e.*, s. 206.

⁴⁰ Kaya Bayraktar, "Arkeolog, Bankacı, Casus, Sefir: Austen Henry Layard ve Osmanlı Coğrafyası", *C.U. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 1, 2011, ss. 281-300, s. 281-282.

⁴¹ Brian M. Fagan, "Botta, Paul Emile" *The Oxford Companion to Archaeology*, (Edt. Neil Asher Silberman), C. 1, New York, Oxford University Press, 2012, s. 94.

⁴² Said Paşa, *a.g.e.*, s. 209.

⁴³ Mizancı Mehmed Murad, *Tarih-i Umumi*, C. 1, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1300 s. 163,

⁴⁴ Said Paşa, *a.g.e.*, C. 2, s. 31.

Fenike gemilerinin seyahatlerinin sadece ticari boyutlarını ön plana çıkarırken⁴⁵ Ahmed Midhat bu yolculukları yeni bilgiler, kültürler, mekanlar tanıma dolayısıyla ilerlemeye yaptığı katkı açısından ele almıştır.⁴⁶

Miratü'l-İber'in ikinci cildi Dördüncü Fasıl ile başlar. Bu ana başlık altında Hind coğrafyası, tarihi, medeniyeti, mezhebi ve maarifine;⁴⁷ Beşinci Fasılda Çin;⁴⁸ Altıncı Fasılda Suriye;⁴⁹ Yedinci Fasılda Tataristan ve Türkistan coğrafyasına, tarihine, burada kurulmuş devlet ve hükümetlere ve medeniyetlerine yer vermiştir. Bu fasılda Tataristan ve Türkistan faslında Hunlar, Hungurlar, Kabartaylar, Aryana ve Ariler ve bazı hükümetler⁵⁰; Sekizinci Fasılda Batı Asya'da kurulan Ermeni devletleri;⁵¹ Dokuzuncu Fasılda Küçük Asya'daki Misya, Lidya, Karya, Lisya, Besinya, Pamfilya, Pisidy, Kapadokya, Paflagonya, Frigya, Pontus;⁵² Onuncu Fasılda ise Arap Yarımadası coğrafyası ve tarihi anlatılır. Said Paşa bu bölüme diğerlerine nazaran daha fazla sayfa ayırmıştır.⁵³

Bu arada *Miratü'l-İber*'de halkların kökenini Nuh'a dayandıran açıklamaların da devam ettiği görülmektedir. Örneğin Said Paşa, Hunların kökeninin bazı Arap ve Fransız tarihçiler tarafından Nuh'un oğlu Yafes'e dayandırıldığını belirtir. Atalarının ismi ise Türk'tür.⁵⁴ Türklerin İslam medeniyetindeki rollerine dair Mizancı Murad'ın yaklaşımın benzerini Said Paşa Kavimler Göçü'nde yapar. Kavimler Göçü yazara göre, Avrupa'nın medeniyet binasını sarsacak bir faaliyetti. İlk Çağ'da Avrupa memleketlerini vatan kabul eden, devlet ve medeniyet kuran Asya medeniyet dairesi içinde olan kavimlerle medeniyet dairesi dışında yaşamayı alışkanlık edinen Türk kavimleri arasında ilişkice bir doğal zıddiyet ortaya çıkmış ve uzayıp gitmiştir. Bu zıddiyetin doğurduğu düşmanlıklar pek çok zamanlar medeniyet alemini ıstırap içine düşürmüştü ve nice şehirleri harap etmiştir.⁵⁵ Said Paşa özellikle Attila'nın, Türk kavimlerini cehalete sürükleyen yönetimini eleştirmektedir. Yazara göre Attila, idaresi altındaki kabilelere her vakit cehalet halinde yaşamalarını öğütlediği gibi bunlardan maarif ve ilme meyledenleri mahv etmek isterdi. İçlerine her vakit evham ve hurafelerden ibaret fesat fikirlerin doğmasına çalışırdı. Kendisi ise maarif-esna yani iyi eğitimliydi. Halkı cehalet altında tutmak istemesi kabile içinde ilimler ve maarif çoğalıp da kendi hilelerini ve cinayetlerini ortaya çıkaracak ve iktidarını engelleyecek kişilerin yetişmesini engellemek içindi.⁵⁶

Said Paşa İlk Çağ tarihine eserin üçüncü cildinde de devam eder. Üçüncü cilt, "Birinci Kitap"ın üçüncü kısmı olan Afrika kıtasıyla başlar. Yazar Afrika kıtasını yedi kısımda inceler. Bunlar Nil memleketleri, Magrib memleketleri, Doğu Afrika, Orta Afrika, Batı Afrika, Güney Afrika, Afrika adalarıdır.⁵⁷ Said Paşa, bu bölgelerin İlk Çağ tarihlerini sağlıklı ve düzenli şekilde anlatan tarih kitapları olmadığı için Afrika kıtasının genel bir tarifini yapmakla yetinmiştir.⁵⁸ Yazar, Afrika hakkında ilk bilgilere ise Portekiz, İngiliz ve Fransızların 16. yüzyıldaki

⁴⁵ Said Paşa, a.g.e., C. 2, s. 44-50.

⁴⁶ *Mufassal Tarihi Kurûn-ı Cedide* bu seyahat ve keşifleri "Coğrafya Biliminin Gelişmesi" ve "Kurûn-ı Cedidenin Tenkidi" başlıkları altında ve medeniyetin ilerlemesine katkıları bağlamında ele almıştır. Ahmed Midhat, *Mufassal Tarihi Kurûn-ı Cedide*, C. 1, İstanbul, 1303, s. 99-100.

⁴⁷ Said Paşa, a.g.e., C. 2, s. 2-18.

⁴⁸ Said Paşa, a.g.e., C. 2, s. 19-40.

⁴⁹ Said Paşa, a.g.e., C. 2, s. 40-99.

⁵⁰ Said Paşa, a.g.e., C. 2, s. 99-114.

⁵¹ Said Paşa, a.g.e., C. 2, s. 114-129.

⁵² Said Paşa, a.g.e., C. 2, s. 130-162.

⁵³ Said Paşa, a.g.e., C. 2, s. 163-355.

⁵⁴ Said Paşa, a.g.e., C. 2, s. 102.

⁵⁵ Said Paşa, a.g.e., C. 2, s. 136-139.

⁵⁶ Said Paşa, a.g.e., C. 2 s. 155.

⁵⁷ Said Paşa, a.g.e., C. 3, s. 10-11.

⁵⁸ Said Paşa, a.g.e., C. 3, s. 79 ve 90.

keşifleri sonucunda ulaşıldığını belirtmiştir. 1650’de Portekizlilerin Doğu Hint Şirketi Afrika sahillerinde dolaşması, 1750’de İngiliz Afrika Şirketi, onu takiben Kenya Ticaret Şirketi kıtayı sömürürken aynı zamanda onun hakkında tarihe ilk bilgileri de sunmuştur.⁵⁹ Said Paşa bunlarla birlikte Afrika’da keşif hareketleri yapan kişilerin de ismini anmıştır.

Miratü'l-İber’de Afrika’dan sonra Avrupa coğrafyasının İlk Çağ tarihi anlatılır. Avrupa Kavimleri (İspanya, Fransa, Hollanda, Belçika, İsviçre ve Danimarka) ve Coğrafyası, Yunanlılar, Romalılar, İtalya, Bizans, İspanya, Cermanya, Galya, Britanya, Kavimler Göçü ve Türk kavimleri bu bölümün konularıdır. Fakat Said Paşa bu bölümün analizinde de Ahmed Midhat veya Mizancı Murad seviyesine yaklaşamaz. Örneğin Yunan coğrafyasının anlatımında daha önceki iki yazarın coğrafya-ticaret-medeniyet-ilerleme-diğer medeniyetlerle kurduğu etkileşim burada yoktur. Yazar sadece coğrafi bir tasvir yapar. Daha sonra Yunanlıların ilk yerleşim yerlerini, eserlerini ve tarihlerine dair hurafeleri anlatır. Yunan felsefecilerine kısaca değinir. Aslında bu bölümü daha ayrıntılı bir şekilde birinci kitabın sonunda “Felsefe Tarihi” adı altında anlatacağı için burada kısa geçeceğini söyler.⁶⁰ Roma medeniyetini anlatırken dikkat çekici nokta, Romus ve Romulus hakkındaki rivayetleri tarihi gerçeklikler olarak sunması, bu konuda bir kaygısının olmamasıdır.⁶¹

Miratü'l-İber’i diğer Osmanlı dünya tarihlerinden ayıran farklı bölümlere bir örnek de İlk Çağ’daki icatlara değindiği bölümdür. Said Paşa, Tevrat’tan alıntı yaparak, Adem’in yeryüzüne inişi ile Tufan arasında icat edilmiş birçok nesne olduğunu söyler. Söz konusu nesnelere icadı görevi bizzat Tanrı’nın bir buyruğu olarak belli kişilere verilmiştir. Örneğin elbise dikmek Tanrı tarafından vahy edilmiştir. İbn Haldun’da bile dokumacılık ve dikişçilik sanatı Hz. İdris’e verilir. Çobanlık Tevrat’ta Habil’e, ziraat emir Kabil’e, ilk şehir inşası Enoh’a, vs. alet ve çadır yapımı Enoh’un sülalesinden Yaval ve Yuval’a aittir. Hz. Nuh’un gemi inşa etmesi de kanıt olarak gösterilir. Tufan’dan sonraki icatlar sayısız olmakla birlikte çoğunun mucitleri de belli değildir.⁶² Said Paşa Tufan’dan sonra icat edilen ürünlerden bazılarını da bu bölümde aktarır. Tuğla ve saksı icadı, şiirin ortaya çıkışı, astronomi, zeytin ağacı dikimi, ekmeğin üretimi, iğne icadı, sırmakeşlik sanatı, kırmızı boya icadı, pusula, yazı, demir ve bakırın çıkarılması, dama oyunu, şişe üretimi, güneş yılının düzenlenmesi, saat, kağıt, harita, kale inşası, rende icadı, mıknaş, satranç ve tavlâ, ilm-i hendesenin icadı vs. birçok şeyin ortaya çıkışına dair kısa bilgiler verilir.

Eserin dikkat çekici yanlarından biri de, İlk Çağ Yunan filozoflarının görüşlerini ve bunlara itirazlarını “Birinci Kitap”ın eki olarak “Felsefe Tarihi ve Bazı Meşahir” adlı ayrı bir başlıkta vermesidir. Said Paşa’ya göre, eski filozofların doğa ve hesap ilimleri gibi medeni eğitim ve öğretime hizmetleri oldukça fazladır. İlahiyat ve inanç araştırmalarında ise, peygamberlere uymadıklarından filozofların ortaya koydukları düşünceler Said Paşa tarafından hatalı bulunur. Yazara göre, filozoflar peygamberlere uyacakları yerde, doğru yolu kaybederek akıllarına uymuşlar, dolayısıyla da aleme fesat fikirler yaymaya başlamışlardı. İlk Çağ’da bu mesleğe en çok itibar eden kişilerden biri olarak da Keldani filozof Zervastre (?) gösterilir.⁶³ Yine Anaximandros’un, dünyanın ve içindeki varlıkların oluşumunu Tanrı dışında bir güçle, doğanın gücüyle açıklaması Said Paşa’ya göre Anaximandros’un fikirlerinin ne kadar fesatlıkla dolu olduğunun göstergesidir.⁶⁴ Pythagoras’ın, insanlar ve hayvanlar arasındaki ruh göçüne

⁵⁹ Said Paşa, *a.g.e.*, C. 3, s. 11-13.

⁶⁰ Said Paşa, *a.g.e.*, C. 3, s. 188.

⁶¹ Said Paşa, *a.g.e.*, C. 3, s. 294.

⁶² Said Paşa, *a.g.e.*, C. 4, s. 268-269.

⁶³ Said Paşa, *a.g.e.*, C. 4, s. 165.

⁶⁴ Said Paşa, *a.g.e.*, C. 4, s. 177-178.

dair düşünceleri de başka bir fesat kaynağıdır.⁶⁵ Anaksagoras'ın fikirleri ise Said Paşa tarafından şiddetle eleştirilir. "Biz, Anaksagoras ister aklın ezelde işe başladığını murad etsin ister ise sonra başladı desin şu felsefeden asıl muradı neden ibaret olduğu eldeki parçadan malumdur, demekte tereddüd göstermeyiz." Said Paşa, Anaksagoras'ın, kainatın yaratılışına dair geliştirdiği düşünceyi fesat dairesi içinde görmüştür. Anaksagoras'ın, evrenin Tanrı tarafından yaratıldığı düşüncesini unuttuğunu iddia eden Said Paşa, onun "akıl" olarak kapıldığı şeyin hurafeden başka bir şey olmadığını belirtir.⁶⁶ Bunun dışında Fenikeli Kademus, Thales, İminidis, Anahrsis, Heraklitos, Sokrates, Eukleides, Platon, Empedokles, Aristothales, Epikuros, Kıbrıslı Zenon, Calinus, Said Paşa'nın, düşüncelerine yer verdiği filozoflardandır.

Miratü'l-İber'in "İkinci Kitap"ı beşinci ciltle birlikte başlar.⁶⁷ Bu aynı zamanda Orta Çağ'ın da başlangıcıdır. Beşinci cildin tamamı Hz. Muhammed'in doğumundan Hz. Ebubekir'in ölümüne değin geçen süreyi kapsayan bir İslam tarihidir. Hz. Muhammed ve ailesine dair evlilik ve doğum gibi özel hayata ilişkin bazı bilgilerin dışında bu cildin tamamı Peygamber'in ve devamında Hz. Ebubekir'in seferlerine ve fetihlerine ilişkindir. Altıncı cilt de yine aynı anlatım tarzı ile Hz. Ömer devrinden Muaviye'nin hilafeti ele geçişine kadar devam eder. İslamiyet'in yayılması için yapılan seferler dışında, İslam içindeki ayrılıklara ve mücadelelere vb. alışlageldik konulara yer verilir. Yedinci ciltte İslamiyet'in ortaya çıkışından Hz. Hüseyin'in hilafeti Muaviye'ye terk etmesine kadarki tarihin bir özeti verildikten sonra Orta Çağ'da kurulan İslam devletlerinin tarihleri anlatılır. Bu kapsamda öncelikle Emevi ve Abbasi dönemleri incelenir. Bu dönemde başa geçen her halife ayrı başlıklar altında ele alınır. Daha sonra Batı Irak bölgesinde kurulan hükümetlere yer verilir. Sekizinci ciltte ise Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölgenin tarihi söz konusudur. Bu kapsamda Diyarbakır, Mardin, Musul, Sincar, Urfa, Harput bölgesinin ve burada kurulan hükümetlerin Orta Çağ tarihlerine değinilir. Huzistan, Luristan ve Irak memleketlerinin tarihleri de hemen ardından gelir. Dokuzuncu ciltte de Taberistan, Fars, Kirman, Azerbaycan, Sicistan, Gazne, Türkistan ve Toharistan'ın Orta Çağ süreçleri konu edinilir.

Sonuç

Said Paşa *Miratü'l-İber*'i hazırlarken Ahmed Midhat ve Mizancı'dan farklı bir teknik kullanmıştır. Eserin ilk dört cildi "Birinci Kitap" adı altında İlkçağ'a ayrılır. "Birinci Kitap" dört kısımdan oluşur, fakat her cilde bir kısım gelecek şekilde gibi bir düzenleme yoktur. Herhangi bir ciltte tamamlanamayan kısım veya faslı, diğer ciltten devam edebilmektedir. Said Paşa, "İkinci Kitap"la birlikte Orta Çağ tarihine adım atar. "İkinci Kitap" içinde değerlendirilen 5-9. ciltlerin tamamı İslam tarihiyle ilgilidir. Avrupa, Afrika coğrafyalarının Orta Çağ tarihleri yoktur. Bununla birlikte Kurûn-ı Uhrâ ve Tanzimat'tan sonrası dönemin tarihlerinin olmayışı *Miratü'l-İber*'in tıpkı *Kainat* (1870-81) gibi, büyük bir ihtimalle tamamlanamamış olduğunun göstergesidir. Dolayısıyla Said Paşa'nın Orta Çağ ve sonrası dünya algısını, bu algı içinde Osmanlı Devleti'nin nasıl konumlandığını, Avrupa'nın ya da Hristiyan toplumların nasıl tanımlandığını da bilemiyoruz. Fakat eserin içeriğinden Said Paşa'nın da, Osmanlı Devleti'ni İslam tarihinin bir devamı olarak gördüğünü söyleyebiliriz. Diğer yandan *Miratü'l-İber* Osmanlı dünya tarihçiliğine yönelik 19. yüzyılın sonlarından itibaren artan bir ilginin de kanıtı olarak görülebilir.

⁶⁵ Said Paşa, *a.g.e.*, C. 4, s. 187.

⁶⁶ Said Paşa, *a.g.e.*, C. 4, s. 199-200.

⁶⁷ Beşinci cildin derin analizi için bk. Fatma Taş, Diyarbakırlı Said Paşa-Miratü'l-İber 5. Cilt (İnceleme-Metin-Dizin), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2020.

Hakem Değerlendirmesi/Peer-review	Dış bağımsız / Externally peer-reviewed.
Yazar Katkı Oranı/Author Contribution Rate	%100
Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author have no conflict of interest to declare.

KAYNAKLAR

- AHMED MİDHAT, *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*, C. 1, İstanbul, 1303, s. 99-100.
- AHMED MIDHAT EFENDİ, *Tarih-i Umumi*. C 1, Kırkanbar Matbaası, İstanbul, 1295.
- BAYRAK, M. Orhan, *Osmanlı Tarih Yazarları*, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2002.
- BAYRAKTAR, Kaya, "Arkeolog, Bankacı, Casus, Sefir: Austen Henry Layard ve Osmanlı Coğrafyası", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C 12 / S. 1, (2011), s. 281-300.
- DİYARBAKIRLI SAİD PAŞA, *Miratü'l-İber*. C 1-5, Karabet ve Kasbar Matbaası, Dersaadet, 1304.
- _____, *Miratü'l-İber*. C 6-7, Karabet ve Kasbar Matbaası, Dersaadet, 1305.
- _____, *Miratü'l-İber*. C 8-9, Karabet ve Kasbar Matbaası, Dersaadet, 1306.
- FAGAN, Brian M., "Botta, Paul Emile", *The Oxford Companion to Archaeology*, Ed. Neil Asher Silberman, C 1, Oxford University Press, New York, 2012, s. 93-94.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Tarihçiliğimizin Dünü ve Bugünü", *Felsefe Kurumu Seminerleri*, TTK Yayınları, Ankara, 1977, s. 240-268.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz VII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1959.
- KARAL, Enver Ziya, "Tanzimat'tan Bugüne Kadar Tarihçiliğimiz", *Felsefe Kurumu Seminerleri*, TTK Yayınları, Ankara, 1977, s. 261-265.
- MİZANCI MEHMED MURAD, *Tarih-i Umumi*, C. 1, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1300.
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/said-pasa-diyarbakirli> (Erişim tarihi: 19.05.2022)